

Blago hercegovačkog kamenjara – kamen i voda

*Pregledni rad / Review paper
Primljen/Received: 28. 8. 2018.;
Prihvaćen/Accepted: 3. 9. 2018.*

Ivan Dugandžić

Hrvatsko društvo čuvara baštine

Sažetak

Koliko se Hercegovina promijenila u zadnjem stoljeću, kao ilustracija mogu poslužiti napuštena kamena zdanja za prikupljanje vode pokraj kraških vrtača.

Zdenci (bunari), nakapnice (čatrnje) i lokve bitan su izvor podataka za povijest naroda i područja, ali i za povijest graditeljstva. Nažalost, naplavi mnogih javnih zdenaca, nakapnica (čatrnja) i lokava zapušteni su ili obrasli korovom, a spremnici oštećeni ili djelomično zatrpani. Naše nakapnice i lokve trebamo osposobiti ne samo iz kulturno-povijesnih razloga, izletničkih privlačnosti nego iz potrebe, jer sačuvati pitku vodu dragocjenije je od zlata. U radu se opisuje graditeljska baština kraj izvora i voda koji su dio naslijeđene baštine i svjedoče o životu stanovništva Hercegovine tijekom stoljeća.

Ključne riječi: Graditeljska baština, nakapnice, bunari, lokve, zaštita graditeljske baštine

The treasure of the Herzegovinian stone - stone and water

Abstract

Just how much change did Herzegovina go through over the last century, could be seen through abandoned stone edifice for water collection near the debris swallow-hole.

Wells, tanks and ponds are an important source of information for the history of the people and area, but also for the history of architecture. Unfortunately, collections of many public wells, tanks and ponds are neglected or overgrown with weeds, and tanks are damaged or partially lumbered. We ought to rebuild our tanks and ponds not only for the sake of culture, history and tourist attractions but also for the sake of water preservation, because nowadays water is more precious than gold. This paper describes the architectural heritage along the springs and water that are part of the inherited heritage and evidence of the life in Herzegovina during the century.

Keywords: Architectural heritage, tanks, wells, ponds, protection of architectural heritage

1. UVOD

Voda je nezaobilazna za opstanak i razvoj života. Čovjeka je usmjerila da izabere područje na kojem će obitavati. Od mlađega kamenoga doba njegov je nerazdvojni prijatelj. Hranila ga je i pomagala u različitim oblicima proizvodnje. Obilje vode plodilo je bogatom ljetinom, a kada je nije bilo, nastajale su glad i različite pošasti. Nestašica vode oduvijek je bila i ostala velika poteškoća. Ipak, ljudi su naučili kako sačuvati vodu i na onim mjestima na kojima priroda nije bila darežljiva rijekama ili izvorima. Zalihe kišnice, skupljane u kratko kišno doba, trebalo je koristiti do sljedećih obilnijih kiša.

Prvi pisani spomen nakapnica nalazi se na stupu moabskoga kralja Meše, koji potječe iz godine 865. prije Krista. Taj tekst od trideset četiri retka jedan je od najljepših primjera uporabe hebrejsko-feničkih slova koja su se tada koristila.

Ipak, nakapnice su izumljene tisućljećima prije toga spomena. Tajna nakapnica je pronađena i u Mikeni, u utvrdi, i to ispod kraljevske palače. I stari su Rimljani bili sposobni graditelji nakapnica, tim više jer su već znali za cement, sličan ovom kojim se i danas koristimo. U Hercegovini, vodu za piće i druge potrebe stanovništvo je najprije koristilo iz prirodnih izvora, koje je postupno ograđivalo i na njima izgrađivalo zajedničke zdence za jedno ili više naselja, u kojima se skupljalo više vode. Za kućne potrebe, ljudi su kopali nakapnice za vodu (čatrnje). Njihova je veličina zavisila o vrsti zemlje gdje se kopala i o mogućnosti iskopa. Sve se radilo ručno pa je trebalo puno radne snage i muke. U početku se punila kišnicom, koja se sakupljala s kosih padina, a poslije iz žljebova s kuća. Tijekom stoljeća nakapnice su omogućavale čovjekov opstanak na kršu. Mi ili naši preci odgajani smo na vodama nakapnica koje su oni sagradili. S nakapnicama je prestajao stari ili počinjao novi život na selu. Blizu njih ispredale su se i rađale priče, bacalo kamena s ramena, igralo kolo, igralo klisa i palje. Kod njih se čekalo na dolazak najdražih iz dalekog i nemilog svijeta, ali i opraštalo i odlazilo u tuđi svijet.

U prošlosti se voda čuvala više nego kruh, iako i kruha nije bilo dovoljno.

Kada bi vode nestajalo tijekom visokih ljetnih temperatura, svi bi krenuli prema zdencima. Budući da je voda sporo izvirala, odnosno cijedila se, ljudi su cijelu noć čekali red kako bi nalili nekoliko litara vode u burilo ili mješinu.

Planinari i stočari, koji ljeti odvođe blago na ispašu, zimi su imali uobičajeni način čuvanja vode. Na planini bi kopali jame ili bi propirivali postojeće u škripu između kamenja. Kad bi napadao snijeg, nabacali bi ga i pokrili šušnjem, lišćem i granjem.

To bi se smrzlo, a u proljeće snijeg bi u škripu ostao snijeg, pa bi se mogao topiti za napoj blaga. Zdenci, nakapnice (čatrnje) i lokve bitan su izvor podataka za povijest naroda i područja, ali i za povijest jezika i nazivlje tog kraja. Nažalost, naplavi mnogih javnih zdenaca, nakapnica (čatrnja) i lokava zapušteni su ili obrasli korovom, a spremnici oštećeni ili djelomično zatrpani. Naše nakapnice i lokve trebamo osposobiti ne samo iz kulturno-povijesnih razloga, izletničkih privlačnosti nego iz potrebe, jer sačuvati pitku vodu dragocjenije je od zlata.

2. KAMENA ZDANJA KRAJ KRAŠKIH IZVORA I VRTLAČA

2.1. Zdenci

Zdenac (tur. bunar) je vrutak žive, bistre i hladne vode u bezvodnim predjelima. Trebalo je znati na kojem mjestu se može zdenac iskopati. Tu je pomoglo višestoljetno iskustvo, utemeljeno na promatranju, razmišljanju i slušanju tuđih savjeta.

Ta mudrost je omogućavala život i preživljavanje na škrtom i kraškom području. Zdenci (bunari) su kopana mjesta u zemlji koji se grade na vodonosnom zemljištu, odnosno ispod kojih se nalaze glavni tokovi podzemnih voda, čvorišta podzemnih tokova voda, vodeni izvori i sl. Služe za vađenje vode i njihovo korištenje za piće, pranje, navodnjavanje. Kopani zdenac je obložen ili zidan kamenim blokovima kako bi onemogućio odron zemlje i zatrpavanje zdenca. Po tehnici zidanja, otkrivamo kojemu razdoblju zdenac pripada. Najljepši su oni iz antičkog razdoblja. Lica zidova su rađena od pravilno i uredno isklesanih blokova kamena, a u praznu srž zida nabacano je kamenje pomiješano s klačinom malterom. Prema načinu gradnje, najstariji zdenci pripisuju se grčkim i rimskim graditeljima, a najviše ih je iz antičkog i kasnoantičkog doba.

Slika. 1. Srednjovjekovni bunar Bistirna u Rasnu, Široki Brijeg

Dolaskom u naše krajeve Osmanlije su se nastanjivale i zadržavale u mjestima gdje je voda. Prema pučkim predajama, domaći žitelji su volovskim kožama zatvarali izvore vode kako bi ih zavarali. Vjerojatno, zdenci iz antičkog vremena su "sakriveni" u prvim godinama dolaska Turaka na područja Hercegovine. U sušnim godinama kada u čatrnjama ponestane vode za piće, narod je bio prisiljen donositi vodu iz najbližih zdenaca u polju ili obližnjih rijeka. Vodu su prenosili u burilima na magarcima.

Na svakog magarca natovarila bi se po tri burila (po jedno sa strane i jedno između ta dva), s ukupnom sadržanom od oko 80 litara.

Mnogi danas očuvani izvori ograđeni u zdence (bunare), napajali su Ilire, Rimljane, Hrvate i sve slučajne prolaznike i namjernike. Iz njih je naliveno tisuće burila, bronzina, bačava, čupova i bukara.

Krsni zdenac. U ranokršćanskim se obredima razlikuje riječ krstionica, dakle posuda za krštenje, u koju se krštenik uranjao za vrijeme primanja svetoga krštenja, od mjesta zgrade baptisteriuma, u kojem su bile smještene jedna ili više krstionica.

U ranokršćansko doba obred krštenja obavljao se uranjanjem u vodu, a taj je kršćanski sakrament primio krštenik, odnosno čovjek, koji se temeljito pripremao za nj. To je i razlog da

su krstionice redovito imale kružni ili osmerokutni oblik. Baptisteriji su, zajedno s krstionicom, u ranom srednjem vijeku bili blizu ili kraj stolne crkve.

Baptisterion ili baptisterium je grčko-latinska riječ koju prevodimo riječju krstionica ili pohrvaćujemo riječju baptisterij. Naime, to je kapelica ili prostor s piscinom (zdenac za vodu) u kojoj se krštavalo. Najzanimljiviji prostor, u svakoj kršćanskoj crkvi, osobito kada je riječ o starokršćanskoj bazilici. U Hercegovini je otkriven veći broj krsnih zdenaca, unatoč zubu vremena, vrlo dobro su očuvani.

Slika 2. Krstionica u starokršćanskoj crkvi u Gorici, Grude

Obično se nalaze u sredini baptisterija, u obliku križa s po tri stube sa svake strane. Sve je puno simbola. Želja je prvih kršćana bila da se u obliku križa grade crkve, krstionice, a osobite piscine. Znak je to da se kroz sakrament krštenja umire, kao što je Isus na križu umro. Tri stube imaju posebno simbolično značenje Presvetog Trojstva jer krštenik biva kršten U ime Oca i Sina i Duha Svetoga.

2.2. Nakapnice (čatrnje)

Na području Hercegovine ima na desetke tisuća nakapnica za vodu (čatrnje mađ.: csatorna - žljeb), koje su pučani s mnogo truda, u živcu kamenu, iskopali i utvrdili prije stotinu i više godina. Budući da je riječ o području koje karakteriziraju sušna razdoblja tijekom godine, a da prirodnih izvora vode ima malo i udaljena su od kuća, redovito opskrbljivanje vodom riješeno je čatrnjama.

Prvobitno su čatrnje (cisterne ili gustirne) dubljene u kamenu i to ne ispod samih zgrada nego je lokacija bila uvjetovana mogućnošću sabiranja vode ili nepropusnošću terena. Najstarije se čatrnje rijetko kada nalaze u blizini kuće, a gotovo nikada u njoj. Dotad se s pravom moglo reći da se čatrnja dubila, a voda je iz nje bila odlična ukusa i hladna. Čatrnja je obvezni dio svakog stambeno-gospodarskog kompleksa i predstavlja osnovni način opskrbljivanja vodom u tim naseljima. Ozidane su kamenom, pravokutne ili kvadratne osnove. Čatrnja može biti smještena u dvorištu ili na terasi, a često iza kuće. Njihova je veličina zavisila o vrsti zemlje i mogućnosti iskopa. Sve se radilo ručno pa je trebalo puno ljudi i muke da bi se iskopala. U početku se punila kišnicom, koja se sakupljala s kosih padina, a poslije iz žljebova s kuća. Najstarije takve čatrnje i s najboljom vodom su one koje se nalaze u dvoru ili vrtu kuće, odnosno tamo gdje je najmanje izložena suncu. Često se

njezina gornja površina pretvarala u lijepu terasu natkrivenu odrinom, koja je pružala i dodatnu zaštitu od sunca.

Slika 3. Čatrnja u blizini kuće, Grljevići, Ljubuški

Izgradnja čatrnje. Gradnja čatrnja seže u davnine. Tragovi njezina ulaska u povijest nađeni su u Miken i ispod kraljevske palače. Poznavali su je i stari Rimljani te su čatrnje podizali u logorima svojih legionara diljem Rimskoga Carstva. Postoji više vrsta čatrnja. Razlikuju se po mjestu izgradnje i načinu gradnje. Građene su u vrtacama, dvorištima, i u stojnim kućama. Najstarije čatrnje kopane su u zemlji i oblagane kamenom. Oblikovane su kao okrugle ili četvrtaste jame obzidane kamenjem povezanim *karnicom* (Karnica je vezivo napravljeno od vapna i zemlje crvenice). Neke su dubljene u živcu kamenu, a druge su nastajale produblivanjem već postojećih kamenica.

Nakon što bi se oblikovala unutrašnjost čatrnje, na red je dolazio svod. Neke čatrnje nikada nisu dobile svoje kameno nebo. Takve su čatrnje obično služile za navodnjavanje i napajanje blaga, imaju manju vrijednost i veću opasnost.

Druge, one ljepše i cjenjenije, imaju svoj svod, svoje nebo. Stari naziv za svod čatrnja je čemer. Polulučni svod zahtijeva vrlo preciznu gradnju pa su majstori graditelji cijjenjena rijetkost. Prije podizanja svoda, na visini zida čatrnje, od greda se učini pod. Po gredama se postavi granje kako bi se majstor mogao oslanjati i slobodnije kretati. Na pripremljenu konstrukciju, u polulučni niz i bez ikakva veziva, polaže se uklesani kamen do kamena. Podi se. Jedan se kamen oslanja na drugi, jedan pridržava drugi.

Svaki red svoda ima svoj nosivi kamen. U jednomu od njih je posljednji, zaglavni kamen ili čep. Gdje se nalazi glavna težišna točka ili zaglavni kamen cijeloga svoda, zna samo majstor. Tajna se čuva zbog nepromišljenih i zlih jer izbije li se zaglavni kamen, svod će se urušiti.

Pošto je sve priređeno kamenje posloženo, granje i pod s gredama izvuku se. Nad čatrnjskom jamom bljesne kamenu svod i uskoči na vječnu stražu nad dragocjenom tekućinom.

Krajevi poluluka svoda oslanjaju se o čvrsto ozidan zid. S jedne strane luka, to jest somića, obično su izgrađeni otvori za čišćenje čatrnje. Otvori su blago zazidani pa se u svakome trenutku mogu razidati i ponovno sazidati. One čatrnje koje ih nemaju, čiste se

kroz otvor na svodu. Čatrnje se povremeno, najčešće kad nestane vode, čiste od mulja koje voda naplavi. Ulazi se kroz otvor pomoću ljestava, konopca ili se spušta u kantama. Voda u čatrnjama čisti se i pomoću vapna. Na deset kubika vode uspe se otprilike pola kilograma živoga vapna. Vapno izgrize i pojede svu gamad u vodi. Mulj izbačen iz čatrnje nije plodan i ne služi ničemu.

Slika 4. Kameni bucal, čatrnja na Rujnu, Široki Brijeg

Otvor, *grlo* ili *kruna* obično je na sredini čatrnje, a kroz njega se izvlači voda. Promjer otvora najčešće je 45 x 45 cm ili 50 x 50 cm. Grlo je nekih čatrnje od četiri uklesana i u krug ili u kvadrat posložena kamena, imenom vratnice. Vratnice nekih čatrnja imaju i svoj nadozidak, *bucal*. Bucal je obično izgrađivan na čatrnjama uz kuće, i to radi veće sigurnosti djece, a i odraslih. Stare čatrnje načelno imaju kamene bucale od četiri uklesana kamena ili od više sitnoga kamenja uzidanoga u zidiće. Bucali novijega datuma salijevani su od betona. Pri izradi bucala pazilo se na izgled. U lijepo uklesan kamen ukresavale su se razne figure te godine izgradnje.

Slika 5. Otvor za čatrnju

Zajedničke čatrnje. Pojavom suvremenijih građevnih materijala, malo su se pomalo počele po hercegovačkim selima i gradićima graditi javne nakapnice veće zapremine. Stoga je naplav takve čatrnje (ukošena sabirna površina od međusobno dobro povezanih glatkih kamenih ploča, ograđena zidom) zapremao veliku površinu, često i znatan dio brda. Čatrnje tako više nisu bile vezane za živi kamen, već je prednost dana praktičnosti. Domaćinstvima je bilo na raspolaganju više vode. Bez čatrnje i kišnice život bi bio nezamisliv. No, da se danas u hercegovačkom kršu iskopa čatrnja, trebalo bi nekoliko tisuća kuna. Zato ljudi popravljaju i održavaju stare čatrnje građene u čvrstom kamenu.

Neke od čatrnja u Hercegovini stare su više od stoljeća i izvorno su pučko blago. Nekad su se obvezno zaključavale i dobro čuvale. Jer, nestanak vode značio bi i nestanak života. Danas su stare čatrnje - znak i svjedočanstvo jednoga razdoblja i života.

Slika 6. Zajednička čatrnja u selu Gornji Gradac

2.3. Lokve i bunari

Lokve. Veliki je dio Hercegovine kraško područje, na kojemu se voda ne zadržava dugo, jer je tlo propusno. Stoga je nestašica vode, prije svega za blago, u većem dijelu Hercegovine ponukala ljude da koriste prirodne ili dograde i održavaju poluprirodne i umjetne lokve, nasipajući nepropusni sloj gline u prirodne krške udubine, da se kišnica ne bi izgubila. Gotovo svako mjesto u Hercegovini ima od davnina svoje lokve koje su u prošlosti imale veću ulogu nego danas. Nekada su to bili jedini izvori za napajanje blaga, navodnjavanje poljoprivrednih površina. Zidane su obično s tri strane, djelomično obrađenim kamenom (s klačnim malterom), a strana je bez zida ulaz za stoku. Lokve su važne za životnu raznolikost svake sredine. Zaštitni su znak nekadašnjeg hercegovačkog krajolika. Staništa su mnogih

vodzemaca, kukaca i močvarnoga bilja, pa ih treba čuvati, jer ako zarastu lokve, sve će biljke i životinje, koje u njima žive, nestati.

Lokve su različite prema obliku, dubini i površini. Većina ih je okrugla, promjera i preko dvadeset metara, a dubine od deset do petnaest metara. Neke su lokve ograđene kamenjem kako se tlo ne bi urušavalo. Između većega kamenja stavljala se *škalja* (sitno kamenje) kako bi obzida čvršće stajala. Pojedine su lokve podzidane suhozidom te opasane zidom s unutrašnje strane od uklesanoga kamena. Tim lokvama nisu prilazile životinje, a voda se koristila u domaćinstvu. U neke se lokve silazilo stubama što su se spuštale do dna. Uz neke lokve nalazila su se korita iz kojih se napajalo blago. U koritima se ponekad prala roba.

Slika 7. Lokva Niveš (Boljuni), Stolac

U prošlosti su lokve imale presudnu ulogu za život stanovništva. Većina ih je korištena za vodoopskrbu ljudi, to jest za piće, pranje rublja, navodnjavanje ili za napajanje blaga. Lokve su bile opasnost za djecu, ali i radost. U nekim lokvama djeca su naučila i plivati i klizati se. Danas u dvadeset prvom stoljeću lokve nemaju životnu važnost, ali sjećanje i znanje o njima ima kulturno povijesni značaj.

Bunari. U naseljima i zaseocima na području Hercegovine, od njenog nastanjivanja grade se bunari okruglog oblika, varijabilne dubine od 2-8 metara od kamena vapnenca. Bunari su građeni radi opskrbe lokalnog stanovništva pitkom vodom kao temeljni preduvjet samog života na navedenom području. Bunari su obično građeni uz vrtove radi zalijevanja i puteve radi što lakšeg prilaza. Pučka predaja o postojanju turskih bunara ne smije zbuniti. Te bunare nisu kopali Turci, već domaće stanovništvo. Oni su iz razdoblja turskih vremena, kraj 15. st.-početak 19.st., vjerojatno kopani po turskom nalogu. Nije neuobičajeno da su se uz bunare nalazile i takozvane „kamenice“ odnosno obrađeni kamen iz kojega se je napajala stoka. Dugo su bunari bili jedina spremišta vode - te se tek kasnije početkom 19. stoljeća rade prve čatrnje (nadsvođeni bunari), a zadnjih 70-ak godina grade se betonske čatrnje za vodu.

Zajednički bunari. Na pojedinim pogodnim površinama izvan naselja, često su se gradile skupine bunara, prije svega iz razloga praktičnosti, kao što je čuvanje bunara, zajedničko očuvanje i čišćenje okoliša i agrokulture pored bunara. Svaki od tih bunara pripadao je određenom plemenu unutar zaseoka, odnosno prezimena, koje ga koristi i o njemu skrbi. Na takav slučaj pojedinačnih bunara nailazimo na brojnim lokacijama hercegovačkih sela.

Znalo se kopati po nekoliko metara dubine, a onda kružno zidati da se zemlja ne urušava, s obveznim stubama koje su išle duboko dok se moglo iskoračiti na dno. Služile su za zahvaćanje vode koja se pila, pa se silazilo da se ista ne zamuti, te za čišćenje. Zbog zahtjevnog rada bunari su obično kopani zajednički, više vlasnika zemlje bi se udružilo i radilo dok projekt ne bi dovelo do kraja, a onda su zajednički koristili i vodu.

2.4. Korita

Korito je obično sastavni dio zdenca ili čatrnje (cisterne). U gornji dio čatrnje skupljala se kišnica ili snijeg. Donji dio, korito, služilo je za napajanje blaga. Korita iz Hercegovine nemaju oblik uobičajenih kruna u primorju, jer nije prošupljeno i nema rupu kroz koju se crpi voda iz čatrnje. Rijetka su pojava da korita imaju ukrase ili natpise. Nažalost, neka od korita nastala su od stećka, tj. da je to prvobitno bio stećak, koji je naknadnim klesanjem preuređen u korito denac (tur. bunar) je vrutak žive, bistre i hladne vode u bezvodnim predjelima. Trebalo je znati na kojem mjestu se može zdenac iskopati. Tu je pomoglo višestoljetno iskustvo, utemeljeno.

Slika 8. Kameno korito s ukrasom u Hamzićima, Čitluk

Korita su stare posude za napajanje životinja i pranje rublja. Najčešće su dubljena u kamenu. Oblici i veličine korita različite su. Bez obzira na to jesu li korita mala, srednja ili velika te okrugla ili četvrtasta, gotovo svako korito ima uklesanu rupu koja služi za odlijevanje vode, odnosno za održavanje čistoće. Kamena su korita najviše odoljela zubu vremena. Prazna ili puna privlače pogled i minula stoljeća. Rasuta diljem Hercegovine po ogradama, vrtačama, uz staje i stojne kuće, uz lokve i čatrnje pozivaju u svoja njedra. Zaljubljenici u ruke svojih predaka, u njihovu špicu i dlijeto, izabiru za korita počasna mjesta, uz dvorišne česme i fontane ili ih pak pretvaraju u rajске vrtove iz kojih procvjetava lavanda, mesliđan, metvica, neven, ružmarin i isijava božji dah, život.

2.5. Kamenice

U Hercegovini, na visoravni, nije bilo žive vode niti vrela, a kad se pastir ili putnik namjernik nađe daleko od kuće, onda potraži kosoviju kamenicu u kojoj se izvjesno vrijeme nakon kiše moglo pronaći vode.

Takvih kamenica moglo se naći na mnogim mjestima. Bilo je to manje udubljenje u kamenoj gromadi. U to udubljenje može stati deset do petnaest litara kišnice. To je, u stvari, glavna mogućnost pticama da se mogu napiti vode. Kako je kamen zdrav materijal, a održava dugo svježinu, to je i pastirima bila glavna pomoć u gašenju žeđi.

Kamenice su prirodne nakupnice za vodu, Božji dar i ljudima i životinjama. Znali su i jedni i drugi za svaku veću kamenicu u nekoj ogradi, uz kozje putove ili pak u šikari. Znali su i, da se ne zaboravi, znanje o njima prenosili iz naraštaja u naraštaj. Iz njih su pili putnici, težaci, pastiri i njihova stada. Danas je presušilo znanje, a iz kamenica piju samo gmizavci, kukci i ptice.

Slika 9. Kamenice – udubljenje kamenu

2.6. Okolni krajolik - suhozid

Kamena zdanja za vodu s okolnim suhozidom dio su bogatog kulturnog naslijeđa Hercegovine i prepoznatljivo obilježje krajobraza, ponajviše u seoskom području. Tradicionalni suhozidi su izgrađeni korištenjem jedinstvene tehnike polaganja kamena bez žbuke i cementa što je omogućilo da se u potpunosti uklope u okolni krajolik. Premda su prvenstveno podizani kako bi služili kao granica između poljoprivrednih parcela, odnosno kako bi se stjenovito tlo očistilo i pripremljeno za

poljoprivrednu proizvodnju, istovremeno ograničavajući kretanje stoke, suhozidi su mnogo više od toga.

Zahvaljujući posebnoj mikroklimi suhozidi pružaju uvjete za opstanak raznim, osobito termofilnim vrstama formirajući tako brojna staništa. Površine suhozida prekrivaju mahovine i lišajevi dok u pukotinama zidova rastu posebne biljne zajednice divlje flore; istovremeno su važna staništa za kukce, gmazove i vodozemce te neke vrste ptica. Zbog svoje linearne strukture suhozidi su značajno obilježje ekološke mreže u poljoprivrednom krajobrazu te služe kao koridori kroz koje se kreću različite životinjske vrste.

Slika 10. Suhozid

Nestanak tradicijskih suhozida ne znači samo gubitak kulturnog naslijeđa, već predstavlja i gubitak bioraznolikosti budući da nestaju staništa za specifične biljke i životinje. Ovim tipom operacije sprječava se zarastanje suhozida neželjenom vegetacijom, a tijelo suhozida se obnavlja koristeći tradicionalne materijale i način izrade. Kroz ove aktivnosti štite se različite biljne i životinjske vrste, doprinosi očuvanju bioraznolikosti i očuvanju tradicionalnog krajobraza.

3. ZAŠTITA VODENIH KAMENIH ZDANJA

3.1. Zub vremena

Nakupljanje mulja, urušavanje nepodazidanih lokava i rušenje kamenih zidova dovodi do nestajanja lokava i bunara. Nebriga za stara staništa vode osudila je lokve na propast pa danas mnoge, nažalost, žive samo u pričama ljudi. Neke su se izgubile,

nestale zauvijek zbog neznanja, dobre namjere i želje da im se ušminka lice. Nakon nepropisne šminke, odnosno nakon što su uredno ostrugane i očišćene od korova, a zbog nedostatka domaćih životinja, njihovih kopita i papaka, lokve su se pretvorile u prazne jame. Izgubile su se same u sebi, u svom mekom licu, i prerasle u ledine na kojima raste i vene samo trava prošarana cvijećem.

Slika 11. Lokva u ruševnom stanju

3.2. Održavanje

Radi očuvanja vrijednosti i autentičnosti krajobraza, planiranim zahvatima u prostoru treba što manje mijenjati krajobraz kako bi se očuvale lokalne posebnosti. Kultivirani krajobraz zahtijeva trajnu rekultivaciju i ozelenjavanje. Trenutačno stanje lokaliteta kulturne baštine u ruralnom području je porazno, te se žurno trebaju obnoviti i očuvati srednjovjekovne bunare od propadanja, da na njima ponovno poteče voda i da ožive stara sjećanja kako su nekada bili izvori života, kako bi budućim naraštajima ostavili vrijednost u nasljeđe, a od prirodne vode nema većeg bogatstva.

Lokve i bunari su danas devastirani i oštećeni (urušavanje uzrokovano rastom korova i šume pored njih), te bi za njihovu rekonstrukciju bilo potrebno poduzeti manje građevinske zahvate kojima bi se izvršilo:

- uklanjanje korova i druge vegetacije koja se nalazi pored samih bunara, a koja je većim dijelom i prouzrokovala devastaciju bunara,
- premještanje postojećeg kamenja,
- otklanjanje urušene zemlje,
- ponovno postavljanje kamena na prvotnu poziciju,
- žbukanje između postavljenog kamena na način da se nanosena žbuka nakon njenog postavljanja ne vidi - povratiti kamenice u prvobitno stanje, te ih postaviti na prvotnu lokaciju uz bunare.

3.3. Primjer obnove bunara i lokava

Korak 1. Obnova i rekonstrukcija bunara te uređenje projektnog prostora oko bunara do razine za razgledavanje (čišćenje okoliša, ispumpavanje onečišćene vode iz

bunara, sakupljanje otpada, strojni iskop urušenog materijala, popravak postojećih suhozida i izrada novih suhozida bunara, izrada novih rubova bunara)

Korak 2. Uređenje tematskih staza do bunara (širenje postojećih poljskih putova, postavljanje posteljice od sitnog kamena)

Korak 3. Izrada, obnova i nabava dodatnih sadržaja za potrebe interpretacije kulturne i prirodne (eko) baštine:

- Uređenje platoa oko bunara (planiranje i uređenje terena, postavljanje ograde, putokaza, postavljanje klupa i stolova...).
- postavljanje info tabli na lokalitetima sa opisom kulturno-povijesne baštine
- postavljanje velike info table na centralnom platou sa ucrtanom kartom bunara, tematskim stazama
- uspostavljanje cjelovitog sustava turističke informacije o lokalitetima srednjovjekovnih bunara
- prikupljanje i sistematizacija cjelokupnih informacija vezanih za projektno područje, a koja će poslužiti za izradu brošure i web-stranice
- izrada web stranice s informacijama o bunarima i kartom sa lokacijama svih bunara
- izrada turističkog vodiča
- osmišljavanje i organiziranje radionice o potrebi očuvanja prirodnih izvora s vodom i očuvanja čistog okoliša na lokalitetima srednjovjekovnih bunara, organiziranje natjecanja iz starih narodnih športova

Slika 12. Obnovljena lokva Krgača i bunar Bistirna u Rasnu

3.4. Budućnost

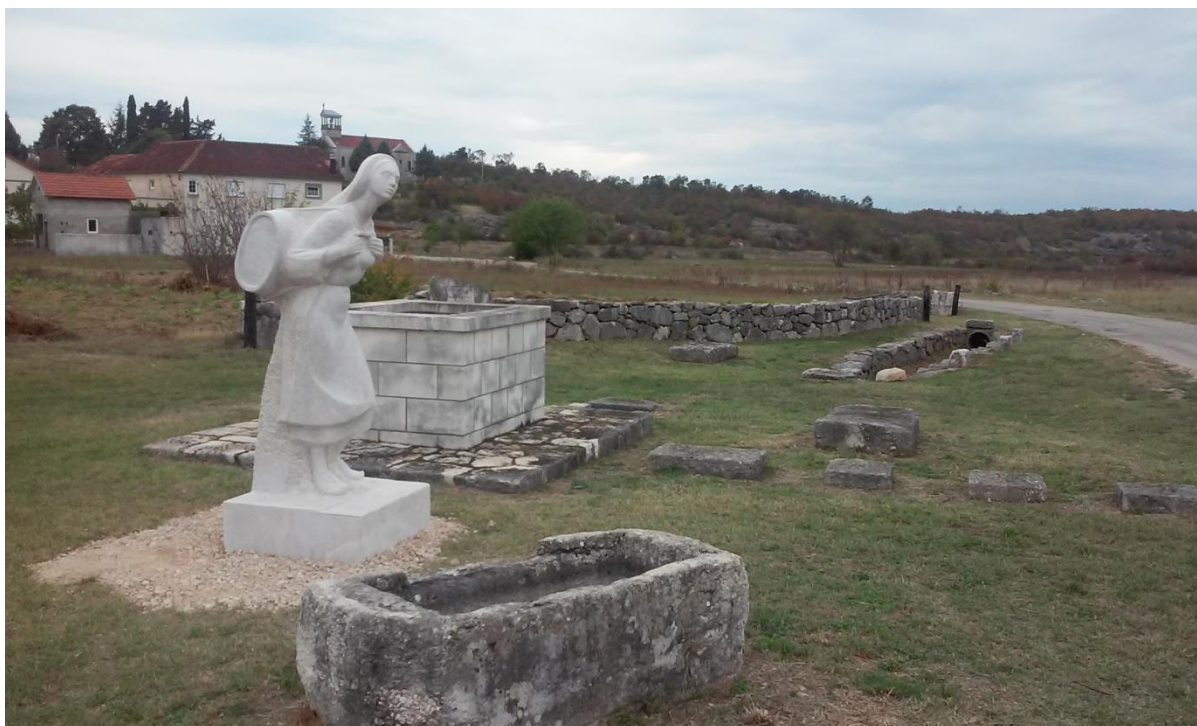
Kulturna baština je najjači element prepoznatljivosti jednog naroda u zajednici naroda Europe i svijeta i jedan od temelja nacionalnog identiteta.

Obnovom lokaliteta kulturne baštine u Hercegovini, valorizacije kulturnih i ekoloških vrijednosti bit će na većoj razini, te time i razina turističke ponude. Kulturni i održivi turizam je nerazvijen unatoč postojećim potencijalima, a pozitivni pomaci su vidljivi tek zadnje dvije godine, te kulturni i održivi turizam postaje sve popularniji, a tu je rast potražnje za posjetima seoskim tradicionalnim kućama, obnova etno-sela, i razne vrste drugih, tradicijski objekata.

Obzirom da je turizam za Hercegovinu jedan od prioritarnih gospodarskih grana, a područje ima bogatu i dobro očuvanu prirodnu i kulturnu baštinu, uprave te resurse treba uključiti u funkciju budućeg razvoja. Osim turističke ponude koju je potrebno

proširiti i usmjeriti na ruralni turizam, kvaliteta usluge je područje na koje je potrebno ulagati sredstva.

Slika 13. Skulptura „Djevojka s burilom“ kraj zdenca u Rasnu, Široki Brijeg

Današnji turisti imaju velika očekivanja, ne samo vezano za ponudu već i uvjete pristupa informacija atraktivnih lokaliteta, a i generalno. Stoga buduće aktivnosti treba dijelom usredotočiti na stvaranje turističkih atrakcija koje će privući posjetitelje motivirane interesom za kulturom i ekologijom. Točnije srednjovjekovnim bunarima kojima bi se vratio izvorni povijesni izgled i priče o povijesnim uporabnim važnostima, te vodom koja predstavlja „izvor života“ prošlih i budućih naraštaja. Razvoj kulturnog i održivog turizma potrebno je upravo temeljiti na obnovi kulturno-povijesnih lokacija srednjovjekovnih bunara i uređenja tematskih staza do bunara te prilagodba prostora do razine za razgledavanje.

4. ZAKLJUČAK

Mali je broj hercegovačkih seoskih naselja koja su u blizini imala izvor pitke vode. Većina ih je morala graditi bunare, čatrnje i lokve kako bi se osigurala voda za sebe i stoku. Potrebne su bile prirodne pogodnosti, kao što je nepropusno (ilovasto) tlo, naplavne plohe itd. Gradili su se otvoreni, redovito kružni bunari, ali i zatvoreni s (kamenom) krunom, što je bio veliki napredak. Bili su u vlasništvu više srodničkih obitelji, a lokve (pojila za stoku) i šire seoske zajednice. Kasnije, u 20. st., grade se individualne, obiteljske čatrnje uz kuću, a voda se hvatala s krovova. Zato možemo reći da je prostor bogat bunarima i čatrnjama, (manje lokvama i naplavnim površinama), koje su pripadale pojedinim zaseocima ili kućanstvima. U njima se skupljala voda koja je značila život. Ni bunar ni čatrnja (ako u mjestu postoji vodovodna mreža), a napose lokve izvan naselja, nemaju više nekadašnju životnu funkciju, ali ih treba čuvati i njegovati.

U obnovi tradicijskoga graditeljstva važno je, uz primjereno očuvanje tradicije građenja, tankočutno provesti integraciju suvremenih nužnih sadržaja potrebnih za suvremeni život. Važno je obratiti pozornost na svaki element i detalj kako građevina ne bi izgubila izvornost, ono dakle što je čini baštinom. U dosadašnjoj su se praksi iskristalizirala određena načela koja se mogu formulirati na slijedeći način:

- ne „izmišljati“ tradiciju
- ne kopirati tradicije drugih sredina i kultura
- ne prilagođivati tradicijske građevine novim sadržajima, nego sadržaj prilagođivati postojećemu prostoru
- upotrebljavati prirodne materijale koji su se i prije upotrebljevali.

Očuvanjem autentične baštine i seoske kulture život na selu bit će kvalitetniji i privlačniji kako njegovim stanovnicima tako i posjetiteljima.

Onaj tko posjeduje staru baštinu, koja je ostala od predaka, mora je obrađivati i uživati i od nje živjeti. A nije časno da je potraži i potroši bez velike nevolje, već kako nalaže stari zakon i običaj, da je ondje ostavi gdje je i našao.

Vrijednost je tradicijskoga graditeljstva što počiva na prirodnim resursima određenoga kraja i na građevinskom materijalu koji nudi i stavlja na raspolaganje okolna priroda. U sebi nosi sva obilježja „prirodno nastalog“ (reklo bi se, ekološkog) graditeljstva.

Konstruktivna rješenja, materijal i funkcija zadržali su se i očuvali tijekom dugih razdoblja i daju pečat tipu kuća i seoskih naselja

LITERATURA

1. Bugarski, A. (1970.): Seoska arhitektura u okolici Lištice, „Glasnik zemaljskog muzeja“, Sarajevo, 1970.
2. Dugandžić, I. (2010.): Kraški izvori u Rašanjskom polju, Hrvatsko društvo čuvara baštine, Široki Brijeg, 2010.
3. Gusić, I; Gusić, F., Rječnik govora Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine, Zagreb, 2014.
4. Tica, M., Vodena staništa u Donjim Mamićim, Godišnjak Ogranka Matice hrvatske u Grudama br. 3, Grude, 2009.
5. Alaupović Gjeldum, D.: O nekim osobitstima tradicijskog graditeljstva Makarskog primorja, Etnologica Dalmatica, vol. 1-Split, 1992.
6. Bodrošić, S., Bubalo, F., Frangaš, G., Renić, M., Štrajcar, F. (2016.): Gradimo u kamenu, Priručnik o suhozidnoj gradnji, Slobodna Dalmacija, Split, 2016.
7. Živković, Z. (2015.): Tradicijska kamena kuća dalmatinskog zaleđa, Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, Zagreb, 2015.
8. Oreč, M. (2012.): Istraživanje i vrednovanje arhitektonsko-građevnog kamena kao temelja za ocjenu potencijalnosti sa osvrtom na prostor Zapadne Hercegovine, Rudarsko-geološki glasnik br. 16, Mostar, 2012.
9. Oreč, F. Od kamenog doba do doba kamena, Zbornik radova Hrvatskog društva kamenoklesara, geologa i rudara, broj 1, Posušje, XII. 2011.